

Печений О. П., к.ю.н., доцент кафедри
цивільного права № 1 Національного
юридичного університету ім. Я. Мудрого

Деякі аспекти визначення часу і місця відкриття спадщини

В статті аналізуються теоретичні і прикладні аспекти часу і місця відкриття спадщини. Визначено особливості відкриття спадщини після осіб, які померли протягом однієї доби або ж під час спільної події. Наводяться юридичні наслідки часу і місця відкриття спадщини. Аналізуються особливості перебігу строку для прийняття спадщини.

Ключові слова: спадщина, спадкоємці, спадкодавець, час і місце відкриття спадщини.

В статье анализируются теоретические прикладные аспекты времени и места открытия наследства. Определены особенности открытия наследства послед лиц, умерших в течение одних суток или во время общего события. Приводятся юридические последствия времени и места открытия наследства. Анализируются особенности течения срока принятия наследства.

Ключевые слова: наследство, наследники, наследодатель, время и место открытия наследства.

The theoretical applied aspects of time and place of opening of inheritance are analysed in the article. The features of opening of inheritance are certain afterbirth of persons, dyings during one days or during a general event. Legal consequences over of time and place of opening of inheritance are brought. The features of flow of term of acceptance of inheritance are analysed.

Key words: inheritance, heirs, time and place of opening of inheritance

Відкриття спадщини як певна сума юридичних фактів зумовлює виникнення спадкового правовідношення та означає, що до прав і обов'язків померлого, якого надалі іменують спадкодавцем, застосовуються норми спадкового права.

З відкриттям спадщини пов'язується виникнення у визначених заповітом або законом осіб прав спадкоємців, зокрема право прийняти спадщину або відмовитись від її прийняття.

При цьому для динаміки спадкового правовідношення відкриття спадщини має значення не тільки в якості засадничого юридичного факту, а й такого, що характеризується двома важливими ознаками: часом і місцем відкриття спадщини. Отже, в цивільному законодавстві відкриття спадщини характеризується цими ознаками. Слід сказати, що питання визначення часу і місця відкриття спадщини в юридичній літературі сучасного періоду викладалися здебільшого лише описово і обрану проблематику не можна віднести до кола розроблених. Науково-практичний аналіз відповідних норм Кн. VI ЦК обмежувався рамками коментарів до ЦК і не міг у повній задовольнити потреб практики, які і не носив достатнього теоретичного характеру. Аналіз часу і місця відкриття спадщини у контексті новітніх змін до цивільного законодавства та сучасних соціально-політичних умов взагалі не здійснювався. Виходячи за наведеного, автором визначені *мета та завдання* даної статті як аналіз у теоретичній площині, але з урахуванням правозастосовної практики, що склалася, таких категорій як час і місце відкриття спадщини, їх практичного значення для динаміки спадкових правовідносин.

Відповідно до ч. 2 ст. 1220 ЦК України часом відкриття спадщини є день смерті особи або день, з якого вона оголошується померлою. У разі оголошення особи

померлою час відкриття спадщини визначається з урахуванням приписів ч. 3 ст. 46 ЦК України, тобто фізична особа оголошується померлою від дня набрання законної сили рішенням суду про це. У випадку, коли особа пропала безвісти за обставин, що загрожували їй смертю або дають підстави припустити її загибель від певного нещасного випадку або у зв'язку з воєнними діями, вона може бути оголошена померлою від дня її вірогідної смерті. Зазначена обставина повинна бути відображена у рішенні суду.

Під часом відкриття спадщини розуміється певна календарна дата, тому години та хвилини в межах цієї календарної дати для цілей спадкування юридичного значення не мають і до уваги не беруться.

Час відкриття спадщини має прикладне значення, оскільки саме на час її відкриття визначаються склад спадщини (ст. 1218 ЦК України), коло спадкоємців (ч. 1 ст. 1222 ЦК України), норма матеріального права, яка буде застосовуватись до спадкових відносин (зокрема, ЦК УРСР 1963 року, чинний ЦК України з урахуванням пунктів 4, 5 Прикінцевих і перехідних положень або ж інший закон).

Також на час відкриття спадщини устанавлюється чинність заповіту щодо осіб, які мають право на обов'язкову частку у спадщині (ч. 3 ст. 1235 ЦК України), існування умови, визначеної в заповіті (ч. 1 ст. 1242 ЦК України), умови закликання до спадкування за правом представлення (ч. ч. 1–4 ст. 1266 ЦК України), постійне проживання спадкоємця разом зі спадкодавцем (ч. 3 ст. 1268 ЦК України), необхідність подання заяви про прийняття спадщини (ч. 1 ст. 1269 ЦК України).

Крім того, з часу відкриття спадщини починається перебіг строків для прийняття спадщини або відмови від її прийняття (ст. 1270, ч. 1 ст. 1273, ст. 1274 ЦК України), прийняття заповідального відказу (ст. 1271 ЦК України), визнання спадщини відумерлою (ч. 2 ст. 1277 ЦК України), видачі свідоцтва про право на спадщину (ч. 1 ст. 1298 ЦК України). Цивільне законодавство також пов'язує з цією обставиною обчислення деяких інших строків: строку проживання спадкоємця зі спадкодавцем однією сім'єю (ст. 1264, ч. 1 ст. 1279 ЦК України), строку перебування на утриманні (ч. 2 ст. 1265 ЦК України).

З часом відкриття спадщини пов'язується правило про *комморієнтів* "осіб, які померли протягом однієї доби (ч. 3 ст. 1220 ЦК України). Слід звернути увагу, що, хоча в ч. 2 цієї статті йдеться про *день смерті* особи, а в ч. 3 зазначається про *добу*, їх слід розглядати як одну календарну дату " від 00.00 до 23.59.

За правилами, визначеними ч. 3 ст. 1220 ЦК України, якщо протягом однієї доби померли особи, які могли б спадкувати одна після одної, спадщина відкривається одночасно і окремо щодо кожної з них. Доцільність існування в ЦК України цієї норми обумовлюється тим, що встановити конкретний момент смерті (години і хвилини) у межах однієї доби на практиці не завжди можливо. Тому законодавець виходить з необхідності закріпити юридичну фікцію одночасності смерті осіб, які могли б спадкувати одна після одної, пов'язавши з нею відсутність спадкового наступництва між комморієнтами.

За правилами ч. 4 ст. 1220 ЦК України, якщо кілька осіб, які могли б спадкувати одна після одної, померли під час спільної для них небезпеки (стихійного лиха, аварії, катастрофи тощо), припускається, що вони померли одночасно. При цьому слід мати на увазі, що приписи частин 3 і 4 ст. 1220 ЦК України співвідносяться як загальна і спеціальна правові норми. Це означає, що для настання юридичних наслідків, передбачених для комморієнтів, смерть декількох осіб, які померли під час спільної

для них небезпеки, повинна настати в межах однієї доби. Якщо внаслідок спільної небезпеки одна особа померла безпосередньо під час цієї події (аварії, землетрусу тощо), а інша “ через декілька днів в лікарні, наслідки, передбачені ч. 4 коментованої статті, не настають.

Практичне значення правил про комморієнтів можна сформулювати наступним чином:

— оскільки законодавець установив припущення *одночасної смерті осіб*, які могли б спадкувати одна після одної, послідовність і розрив у часі між моментами їхньої смерті для цілей спадкування значення не має;

— особи, які померли протягом однієї доби, не успадковують одна після одної, тому правила про спадкову трансмісію (ст. 1276 ЦК України) до комморієнтів не застосовуються;

— правила ч. 3 ст. 1220 ЦК України не можуть застосовуватись, якщо один зі спадкоємців помер через кілька годин, але наступної доби;

— на комморієнтів нотаріусом заводяться окремі спадкові справи; коло спадкоємців, склад спадщини, інші обставини визначаються окремо (відособлено) щодо кожного зі спадкодавців;

— припущення одночасної смерті осіб протягом однієї доби, закріплене в ч. 3 ст. 1220 ЦК України, застосовується незалежно від виду спадкування “ за законом чи за заповітом.

Для нотаріальної практики застосування ч. 4 ст. 1220 ЦК України проблемним є документальне визначення обставин, передбачених цією нормою, адже ні зі свідоцтва про смерть, ні з інших документів, що подаються нотаріусу при заведенні спадкової справи, не вбачається, що особи померли під час спільної для них небезпеки.

Вбачається, що за наявності спору вказані обставини повинні підтверджуватись рішенням суду. Так скасовуючи постановлені по справі судові рішення, суд касаційної інстанції вказав, що визнаючи за позивачкою право власності в порядку спадкування за законом на 2/3 частини майна, що належало померлим О. та П., апеляційний суд пов'язував позовні вимоги лише з правом Н. на спадкування після смерті О. та не врахував, що факт прийняття спадщини П. був недоведений [1]. З судового рішення касаційного суду вбачається, що навіть для цього суду певні складнощі складає не тільки суто процесуальний аспект справи, предмет доказування, а й визначення відповідних норм матеріального права, розмежування таких конструкцій спадкового права, як спадкування за правом представлення і спадкова трансмісія, правильне визначення кола спадкоємців і часу відкриття спадщини.

Оскільки приписи частин 3 і 4 ст. 1220 ЦК України сформульовано законодавцем у вигляді припущення, тобто вони мають презумптивний характер, а тому можуть бути спростовані в установленому порядку, як і будь-яка презумпція.

Слід звернути увагу, що з часом відкриття спадщини пов'язується строк для прийняття спадщини (відмови від її прийняття), який зазвичай визнається строком здійснення суб'єктивного права. При цьому хоча окремі автори і вважають цей строк присічним [2, с. 61-62], зі впливом цього строку суб'єктивне право не припиняється, оскільки за наявності письмової згоди спадкоємців, які прийняли спадщину, або за наявності рішення суду поновлюється можливість подати заяву про прийняття спадщини спадкоємцем, який пропустив строк [3, с. 256-257]. У сучасних соціально-політичних умовах така позиція не може не викликати підтримки, адже є практичною

та корисною. З огляд на те, що окремі регіони України тимчасово окуповані або в них проводиться антитерористична операція, у спадкоємців виникає проблема подання заяви щодо прийняття спадщини після спадкодавців, які проживали на цих проблемних територіях. Як це не прикро, але варто звернутись до досвіду вирішення зазначених питань, що склався під час війни 1941–1945 років. Так, Пленум Верховного Суду СРСР у постанові від 15.09.1942 р. № 15/М/16/у вказав на можливість зупинення перебігу строків прийняття спадщини до відпадиння відповідних обставин, зумовлених війною [4, с. 42]. Такими обставинами визнавалася евакуація, перебування спадкодавця в армії, проживання на тимчасово окупованій території [5, с. 536].

Поряд з часом місце відкриття спадщини має істотне значення для практичного застосування норм спадкового права. З цією обставиною закон пов'язує цілу низку наслідків. Зокрема, за місцем відкриття спадщини нотаріусу подаються заяви про прийняття спадщини або відмову від її прийняття (ч. 1 ст. 1273 ЦК України), заводиться спадкова справа, вживаються заходи з охорони спадкового майна, на підставі поданих заяв визначається коло спадкоємців, видається свідоцтво про право на спадщину, суд визнає спадщину відумерлою (ст. 1277 ЦК України).

ЦК України не дає визначення місця відкриття спадщини, а лише пов'язує його з останнім місцем проживання спадкодавця. В одній з класичних наукових праць зі спадкового права місцем відкриття спадщини визнається місце, де спадкодавець внаслідок своєї служби, постійних занять або місцезнаходження свого майна мав постійну або переважну осілість [6, с. 55]. Вбачається, що саме критерій постійної або переважної *осілості* спадкодавця і буде вирішальним для визначення місця відкриття спадщини.

За загальним правилом, що міститься в ч. 1 ст. 1221 ЦК України, місцем відкриття спадщини є *останнє місце проживання* спадкодавця, визначене відповідно до ст. 29 ЦК України.

Донедавна місцем проживання фізичної особи визначалися як житловий будинок, квартира, інше приміщення, придатне для проживання в ньому (гуртожиток, готель тощо), у відповідному населеному пункті, в якому фізична особа проживає постійно, переважно або тимчасово. Однак Законом України від 02.09.2014 р. № 1673-VII «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо переведення садових і дачних будинків у жилі будинки та реєстрації в них місця проживання», який набув чинності з 27.09.2014 р., у ч. 1 ст. 29 ЦК України внесені зміни, за якими місцем проживання фізичної особи визначено житло, в якому вона проживає постійно або тимчасово. Зміни внесено також у ст. 3 Закону України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні»: місце проживання визначено як житло, розташоване на території адміністративно-територіальної одиниці, в якому особа проживає постійно або тимчасово. З реалізацією Закону України від 02.09.2014 р. № 1673-VII слід очікувати, що місце проживання, а отже і місце відкриття спадщини, може пов'язуватись також з садовими і дачними будинками, що в установленому порядку переведені у жилі будинки.

Хоча в особи може бути декілька місць проживання (ч. 6 ст. 29 ЦК України), місце відкриття спадщини може бути тільки за одним з них, за яким нотаріусом і буде заведено спадкову справу.

У нотаріальній практиці укорінився підхід визначення місця відкриття спадщини виключно за *місцем реєстрації* проживання фізичної особи. Таку практику не можна